

SO ZML Leerlijn Seksuele Vorming

INLEIDING

Fasen in de regulier verlopende seksuele ontwikkeling

Baby's (0 en 1 jaar; ontdekken) zijn louter gericht op het ervaren van zintuigen. Door te voelen, te luisteren, te kijken, proeven en ruiken ontdekken ze de wereld. Het knuffelen en strelen van de baby is heel belangrijk omdat dit de basis legt voor zijn/haar latere gezonde sociale en emotionele ontwikkeling. Baby's zijn bezig met ontdekken van de wereld om hen heen. Dit blijkt uit hun neiging te sabbelen op speelgoed (tastzin), te kijken naar gezichten (zien) en te luisteren naar muziek (gehoor). Baby's ontdekken ook hun eigen lichaam. Zij raken zichzelf aan en ontdekken hun eigen geslachtsdelen. Dit gebeurt veelal onbewust door toevallige aanrakingen.

In de **peuterfase** (2 en 3 jaar; nieuwsgierig/ontdekken hun lichaam) worden kinderen zich bewust van zichzelf en hun eigen lichaam. Zij leren ook dat ze er anders uitzien dan andere kinderen en volwassenen (beginnen hun identiteit te vormen). Peuters merken verschillen op tussen meisjes en jongens (zij ontwikkelen hun eigen sekse-identiteit). Peuters raken bijzonder geïnteresseerd in hun eigen lichaam en ook het lichaam van de ander wordt interessant. Dikwijls gaan zij hun eigen lijf en geslachtsdelen uitgebreid bestuderen en tonen aan andere kinderen en volwassenen. Peuters raken expres hun geslachtsdelen aan omdat het hen een prettig gevoel geeft. Peuters hebben nog steeds veel behoefte aan lichamelijk contact. Zij zitten graag op schoot en houden van knuffelen. Ze leren ook al een beetje wat 'wel en niet mag' (sociale normen).

De **kleuterperiode** (4-6 jaar) is echt een ontdekkingsfase. Kleuters ontdekken dat ze een jongetje of een meisje zijn en wat daarbij komt kijken. Ze ontdekken hun lichaam en dat van anderen: hoe het eruit ziet, aanvoelt, heet en wat je ermee kunt. Ze zijn vaak ook erg nieuwsgierig naar van alles, bijvoorbeeld naar waar baby's vandaan komen. En ze moeten zich verschillende sociaal culturele regels nog eigen maken, dus het komt nog al eens voor dat kinderen van deze leeftijd hun blote billen aan een ander laten zien of in het openbaar aan hun geslachtsdelen zitten.

Kinderen van **zeven tot en met negen jaar** kennen deze regels steeds beter. Schaamte doet dan ook zijn intrede en je ziet dat kinderen dan eerder de wc deur op slot doen of een handdoek om zich heen houden bij het omkleden. Toch provoceren kinderen op deze leeftijd de regels ook regelmatig, bijvoorbeeld door vieze woorden te roepen of tekeningen te maken van borsten of geslachtsdelen. Langzamerhand spelen kinderen steeds meer in sekse-homogene paren of groepen. De eerste verliefdheden vinden dan plaats en een enkel kind heeft dan al 'verkering', hoewel dit nog niet zo veel verder gaat dan enkel de afspraak dat je met elkaar gaat.

Vanaf **een jaar of tien** komen er pre-puberale processen op gang. Tussen het tiende en twaalfde jaar vinden al behoorlijk wat lichamelijke veranderingen plaats die de nodige onzekerheid met zich mee kunnen brengen. De interesse in alles wat met seks te maken heeft komt op gang: er wordt veel met vrienden over dit onderwerp gekletst, ouders krijgen allerlei vragen en kinderen gaan op zoek naar informatie over seksualiteit of seksueel getinte plaatjes en filmpjes. De interesse in dit thema loopt tussen kinderen van deze leeftijd wel sterk uiteen. De één moet er nog niet aan denken, de ander verheugt zich al erg op de tijd die komen gaat. Voorbereiding op de puberteit behoeft aandacht in deze periode (denk aan: lichamelijke veranderingen, masturbatie, vruchtbaarheid bij jongens en meisjes, zaadlozing/natte droom).

Seksuele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking

Lichamelijk verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen met een verstandelijke beperking niet heel anders dan bij normaal begaafde kinderen. Alleen bij bepaalde syndromen kan de puberteit soms wat later op gang komen. Sociaal-emotioneel verloopt de ontwikkeling bij verstandelijk beperkte kinderen echter veel **langzamer**, waardoor er op een gegeven moment een **verschil** ontstaat tussen wat iemand fysiek gezien '**kan**' en sociaal-emotioneel '**aankan**'. Zo kan iemand in staat zijn om met een ander te vrijen, maar heeft hij door een lage emotionele ontwikkeling weinig zicht op wat zijn gedrag bij anderen oproept. Verstandelijk beperkte kinderen hebben minder toegang tot informatie, kunnen minder snel iets begrijpen, en hebben daardoor minder kennis van seksualiteit en intimiteit dan normaal begaafde kinderen. Ze ontdekken de wereld samen met vrienden, die vaak zelf ook verstandelijk beperkt zijn en alles ook wat minder goed begrijpen. Ze nemen wat gezegd wordt vaak letterlijk en begrijpen daardoor nuances of verhullend taalgebruik (wat vaak in het praten over seksualiteit wordt gebruikt) niet. Het is daardoor voor deze kinderen ook moeilijker om met hun eigen seksuele gevoelens om te gaan. Ouders en verzorgers vinden het vaak moeilijk om heel expliciet over seksualiteit te praten, zien deze kinderen niet als seksueel wezen of vinden dat ze dit niet horen te zijn. Verstandelijk beperkte kinderen kijken naar tv-programma's waar andere kinderen zonder verstandelijke beperking ook naar kijken, maar pikken daar waarschijnlijk andere

dingen uit op. Ook hebben ze minder autonomie en privacy dan normaal begaafde kinderen en daarom minder mogelijkheden om te experimenteren en dingen zelf te ontdekken. Daarnaast hebben normaal begaafde kinderen veel meer mogelijkheden om zelf de juiste informatie te vinden. Concluderend lopen kinderen met een verstandelijke beperking tegen een aantal specifieke belemmeringen op, die een risico kunnen vormen voor de seksuele ontwikkeling. Het is daarom van belang om expliciet stil te staan bij seksuele vorming binnen deze groep.

Toelichting op de Leerlijn Seksuele Vorming

Een leerlijn is een handreiking voor scholen om onderwijs op een doelgerichte en gefaseerde manier aan te bieden. De leerlijn *Seksuele vorming* is bedoeld ter ondersteuning voor scholen die een kader zoeken voor het aanbieden van seksuele vorming binnen hun onderwijs. De leerlijn heeft daarom geen voorschrijvend karakter. Een school kan de leerlijn aanpassen naar de eigen visie en deze op die manier op maat maken.

De leerlijn *Seksuele vorming* heeft raakvlakken met andere leerlijnen, zoals de leerlijnen *Lichaamsschema* en *Omgaan met gevoelens*. Hierdoor kan het voorkomen dat er sprake is van overlapping. Er is geprobeerd dit zoveel mogelijk te voorkomen, maar voor een logische opbouw binnen de leerlijn is een kleine overlapping soms onvermijdelijk gebleken. Om de leerlijn zo praktisch mogelijk te houden, zijn er vier hoofdthema's. Hierbinnen komen de volgende onderwerpen aan de orde: lichamelijke ontwikkeling, zelfbeeld, eigenwaarde, relatievorming, verliefdheid, respectvolle relaties, puberteit, voortplanting, menstruatie, zwangerschap, kinderwens, gezinsplanning, seksualiteit, seksueel gedrag, seksuele gevoelens, intimiteit, eerste keer, seksuele diversiteit, zelfacceptatie, homonegativiteit, seksuele weerbaarheid, wensen en grenzen, internet en media, veilige seks, condoom- en anticonceptiegebruik, verschillen tussen jongens en meisjes, rolverwachtingen en rolgedrag.

De competenties binnen de leerlijn zijn vooral beschreven op het niveau van *kennis* en *attitudes*. Dit komt omdat bij seksualiteit verschillende vaardigheden niet op school geoefend kunnen worden en competenties beschreven in een leerlijn getoetst moeten kunnen worden. Een enkele keer is er een beschrijving op het niveau van *vaardigheden*. Het is aan de school om ouders te betrekken, bijvoorbeeld door middel van een ouderavond, en zo de voorlichting op school af te stemmen met thuis. Handreikingen hiervoor zijn te vinden op de digitale werkplaats.

De voorbeelden die bij de verschillende doelen worden genoemd zijn bedoeld ter verduidelijking. Het gaat hierbij niet om een uitputtende weergave. Op de digitale werkplaats is meer inhoudelijke informatie te vinden.

SO ZML LEERLIJN SEKSUELE VORMING¹

Per 1 augustus 2013 is de Wet kwaliteit (V)SO in werking getreden. Scholen in het (V)SO zijn na de invoering van de wet verplicht om voor alle leerlingen een ontwikkelingsperspectief vast te stellen en de voortgang van de ontwikkeling te registreren. Hiertoe zijn kerndoelen specifiek voor het SO geformuleerd. Voor het onderwerp *Seksuele voorlichting* bestaan geen specifieke kerndoelen, maar scholen zijn wel wettelijk verplicht om aan dit onderwerp te werken. In het onderstaande overzicht worden de SO kerndoelen genoemd die raakvlakken hebben met het onderwerp *Seksualiteit*. De *SO ZML Leerlijn Seksuele vorming* is opgedeeld in vier Leerlijnen en in het overzicht staat welke kerndoelen daar bij passen. De *SO Leerlijn Seksuele vorming* sluit aan bij de uitstroomprofielen Dagbesteding en Arbeid.

Leerlijnen	Kerndoelen SO ZML
1. Lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld	2. De leerlingen leren met behoud van het gevoel voor zelfvertrouwen en zelfwaardering omgaan met de eigen mogelijkheden en beperkingen (Leergebiedoverstijgend) 23. De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving)
2. Voortplanting	23. De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving)
3. Seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid	3. De leerlingen leren omgaan met anderen (Leergebiedoverstijgend) 23. De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving)
4. Relatievorming en seksuele diversiteit	3. De leerlingen leren omgaan met anderen (Leergebiedoverstijgend) 21. De leerlingen leren omgaan met verschillen tussen mensen wat betreft sociale en affectieve behoeften (Mens en samenleving) 23. De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving) 31. De leerlingen leren herkennen dat in de samenleving verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen en groepen van mensen in de wijze waarop ze leven (Mens en samenleving)

¹ Voor de leesbaarheid wordt in de leerlijn voornamelijk gesproken over hij. Vanzelfsprekend kan hier eveneens zij gelezen worden, behalve wanneer het specifiek jongens of meisjes betreft. Dit wordt dan expliciet benoemd.

SO ZML Kerndoel 2: De leerlingen leren met behoud van het gevoel voor zelfvertrouwen en zelfwaardering omgaan met de eigen mogelijkheden en beperkingen (Leergebiedoverstijgend)				
SO ZML Kerndoel 23: De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving)				
1. Lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld	1	2	3	4
	Herkent zichzelf in de spiegel en van een foto Wijst bij zichzelf de verschillende lichaamsdelen aan als hier naar gevraagd wordt, inclusief de geslachtsdelen (hoofd, benen, armen, oren, ogen, neus en mond, penis, vagina)	Wijst bij anderen de belangrijkste lichaamsdelen aan als hier naar gevraagd wordt (armen, benen, mond) Wijst op een foto de belangrijkste lichaamsdelen aan, inclusief de geslachtsdelen (van voren gezien)	Wijst op een foto de belangrijkste lichaamsdelen aan (van achteren gezien) Benoemt de verschillende lichaamsdelen bij zichzelf, inclusief de geslachtsdelen Herkent verschillende lichaamsvormen (andere kleur haar, huidskleur, groter/ kleiner)	Benoemt meer specifieke lichaamsdelen (elleboog, scheenbeen, schouder) Herkent en benoemt functies van verschillende lichaamsdelen Weet dat sommige delen van het lichaam fijn zijn om aan te raken Weet dat het lichaam groeit en verandert gedurende het leven
	5	6	7	8
	Herkent van afbeeldingen de verschillende stadia van lichamelijke ontwikkeling (van baby tot bejaarde) en geeft aan waar hij zelf zit Benoemt dat er verschillen tussen mensen zijn in de lichamelijke ontwikkeling (groot/ klein, dik/ dun)	Weet dat er verschillen tussen mensen zijn in de lichamelijke ontwikkeling en weet dat dit normaal is	Herkent en benoemt de lichaamsdelen die te maken hebben met de seksuele ontwikkeling (borsten, penis, vagina) Benoemt dat er verschillen tussen mensen zijn wat betreft deze lichaamsdelen (grote/ kleine borsten/penis, wel/niet besneden) Weet qua hygiëne hoe om te gaan met eigen geslachtsdelen	Herkent de voortplantingsfuncties van de uitwendige geslachtsorganen van mannen en vrouwen Weet dat hij trots mag zijn op zijn eigen lichaam
9				
Weet dat het aanraken van (secundaire) geslachtskenmerken en andere gevoelige lichaamsdelen en/of het zien van seksueel getint materiaal (erotische plaatjes) gevoelens van (seksuele) opwinding kunnen oproepen Weet wat de puberteit is en weet dat het lichaam tijdens de puberteit verandert				

SO ZML Kerndoel 23: De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving)

2. Voortplanting	1	2	3	4
	Weet dat hij/zij een jongen of een meisje is Wijst naar eigen geslachtsdeel als hier naar gevraagd wordt	Herkent verschillen tussen jongens en meisjes	Benoemt verschillen tussen jongens en meisjes Benoemt eigen geslachtsdeel op eigen manier	Weet dat een man en vrouw samen een kind kunnen krijgen Heeft een basale notie van menselijke voortplanting (baby komt uit buik van vrouw)
	5	6	7	8
	Heeft eenvoudige kennis van menselijke voortplanting (een zwangerschap kan volgen als een man en een vrouw seksuele gemeenschap hebben) Benoemt dat alleen vrouwen kinderen kunnen krijgen	Herkent verschillende manieren van voortplanten bij dieren (zogend, ei)	Herkent dat er verschillende manieren zijn om kinderen te krijgen (geslachtsgemeenschap, adoptie, pleegkind)	Heeft basis kennis van bevruchting en voortplanting (weet dat een zaadje van de man en een eitje van de vrouw bij elkaar komen) Weet dat maandelijks bloedverlies bij vrouwen voorkomt en dat dit te maken heeft met kinderen kunnen krijgen Weet dat (spontane) erecties en zaadlozingen bij mannen voorkomt en dat dit te maken heeft met kinderen kunnen krijgen Vertelt over verschillende manieren van voortplanten bij dieren
9				
Herkent bij zichzelf maandelijks bloedverlies en vraagt om hulp Gebruikt met hulp op een goede manier maandverband Herkent bij zichzelf zaadlozingen en verschoont zichzelf/vraagt om hulp bij verschonen (van bijvoorbeeld ondergoed) Kent de meest gebruikte vormen van anticonceptie (condoom, pil)				

SO ZML Kerndoel 3: De leerlingen leren omgaan met anderen (Leergebiedoverstijgend)
SO ZML Kerndoel 23: De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving)

	1	2	3	4
3. Seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid	<p>Geeft met een reactie aan wat bij aanraking een fijn en een vervelend gevoel geeft (non-verbaal of met geluiden)</p> <p>Geeft aan dat niet iedereen zijn lichaam mag aanraken ('mijn lichaam is van mij'-houding)</p>	<p>Zegt duidelijk 'nee' wanneer hij iets niet wil</p> <p>Loopt uit een voor hem vervelende situatie weg</p> <p>Weet bij wie je naakt kunt zijn en wanneer (in de badkamer, tijdens verkleed in zwembad)</p>	<p>Weet wie je aan mag raken en waar je deze personen aan mag raken (zoenen, knuffelen)</p> <p>Aanvaardt het als een ander 'nee' zegt als je hem aanraakt</p> <p>Weet waar en wanneer het wel of niet gepast is om je geslachtsdelen aan te raken (masturbatie in bed en in bad/douche)</p>	<p>Herkent dat het aanraken van het lichaam van anderen mag als de ander het goed vindt en van dezelfde leeftijd is</p> <p>Weet dat er mensen (volwassenen en jongeren) zijn die aardig doen, maar seksueel overschrijdende bedoelingen kunnen hebben</p> <p>Weet dat wanneer iemand hem heeft aangeraakt terwijl hij dit niet wilde, hij dit moet vertellen aan een ouder of leerkracht (ook als diegene zegt dat het geheim is)</p>
	<p>Heeft kennis van verschillende vormen van seksueel gedrag (zoenen, knuffelen, vrijen, gemeenschap)</p> <p>Benoemt dat het laten zien van eigen geslachtsdelen aan anderen in het openbaar niet gepast is (privé)</p> <p>Kent de grenzen bij het experimenteren met seksualiteit (dwang, pijn, machtsmisbruik)</p> <p>Gaat niet over de grenzen van een ander heen op seksueel gebied</p>	<p>Benoemt en herkent gevoelens van seksuele opwindning (vlinders in de buik, erectie)</p> <p>Weet wat er bedoeld wordt met seksueel misbruik</p> <p>Reageert op een adequate manier wanneer onbekende volwassenen vreemde vragen stellen (beleefd zeggen dit niet te willen, weglopen)</p> <p>Weet bij wie hij hulp kan vragen bij seksueel overschrijdend gedrag/ervaringen</p>	<p>Heeft kennis over masturbatie (sociale regels, hygiëne)</p> <p>Weet dat seks op televisie of op internet onrealistisch is en vraagt een betrouwbare volwassene om uitleg (wat is seks, welke beelden zijn onrealistisch)</p>	<p>Weet dat seksueel getinte kleding door sommige mensen anders geïnterpreteerd kan worden (bijvoorbeeld als seksueel beschikbaar)</p> <p>Benoemt dat seksuele gevoelens normaal zijn en dat je hiervan mag genieten</p> <p>Weet dat eigen (seksuele) tekstberichten via social media anders geïnterpreteerd kunnen worden</p>
	<p>Maakt zelf een keuze om wel of geen seks te hebben (seksuele carrière)</p> <p>Weet op welke manier(en) je veilige geslachtsgemeenschap kunt hebben</p> <p>Plaatst geen seksueel getinte foto's of filmpjes op social media</p> <p>Zegt nee wanneer er op internet seksuele vragen gesteld worden door onbekenden en meldt dit bij een vertrouwde volwassene</p>			

SO ZML Kerndoel 3: De leerlingen leren omgaan met anderen (Leergebiedoverstijgend)**SO ZML Kerndoel 21: De leerlingen leren omgaan met verschillen tussen mensen wat betreft sociale en affectieve behoeften (Mens en samenleving)****SO ZML Kerndoel 23: De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen (Mens en samenleving)****SO ZML Kerndoel 31: De leerlingen leren herkennen dat in de samenleving verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen en groepen van mensen in de wijze waarop ze leven (Mens en samenleving)**

	1	2	3	4
4. Relatievorming en seksuele diversiteit	Herkent gezins- en familieleden Geeft door middel van 'ja' of 'nee' aan of hij iemand aardig/lief vindt	Benoemt gezins- en familieleden Weet dat fysieke nabijheid (knuffelen, troosten) prettig kan zijn en dat dit normaal is Kent tederheid en fysieke nabijheid als uitingen van liefde en affectie	Benoemt hoe zijn gezin/woongroep eruit ziet Gaaf op een vriendelijke manier om met leeftijdsgenoten	Benoemt de verschillende banden binnen de eigen familie (vader, moeder, oom, tante, broers en zussen) Benoemt verschillende soorten relaties (familie, vriendschap) Weet dat je verliefd kunt worden op jongens én meisjes
	5	6	7	8
	Weet het verschil tussen verliefdheid en iemand aardig/lief vinden Drukt zijn eigen gevoelens rondom verliefdheid en vriendschap uit in woorden en affectie (iemand heel lief vinden, kriebels in de buik hebben, compliment geven) Benoemt activiteiten die meestal door jongens of meisjes gedaan worden	Weet dat je vrienden kunt zijn met iemand van het eigen en het andere geslacht Weet dat gedrag wat bij een jongen of meisje 'hoort' niet vastligt Weet dat er verschillende soorten relaties, gezinnen en samenlevingsvormen bestaan (gezinnen met een vader en/of moeder, gezinnen met twee vaders/moeders)	Kent de begrippen vriendschap, verliefdheid, verkering, en liefde Weet wat de begrippen homoseksualiteit en lesbisch inhouden Reageert respectvol op verschillen in rolgedrag van jongens en meisjes (niet lachen om jongens die meisjesachtig spelen en andersom)	Kent de verschillen tussen vriendschap, verliefdheid, verkering en liefde en herkent dit ook bij zichzelf Kent de begrippen trouwen, scheiden en samenwonen Weet dat je verliefd kunt worden op iemand die niet verliefd is op jou Weet dat jongens en meisjes dezelfde seksuele rechten hebben
	9			
	Uit op een adequate manier gevoelens van verliefdheid (loopt niet de hele tijd achter diegene aan, houdt het soms voor zich) Vraagt op een adequate manier aan een ander of deze verkering zou willen met hem/haar Vertelt globaal over een eigen toekomst met betrekking tot relaties en kinderen krijgen Benoemt wat het eigen gezin van hem/haar verwacht als jongen/meisje (= genderrol, ten aanzien van gezin, studie en werk)			